

DERCSÉNYI DEZSŐ ÉS A MAGYAR MŰEMLÉKI TOPOGRÁFIA

A magyar kultúra történetének nem a legerősebb, de igen magas színvonalú teljesítményeket felmutató polgári vonulata jól feltárt például az irodalomtörténetben, és még ha erős ideológiai torzításokkal terhelten is, de ezt meghagyták az emlékezetben a népi demokratikus időszakban is. Sokkal kevésbé ismert és csak szűk körben vált ki érdemi érdeklődést a kultúra egy sajátosan zárttá vált területe, a műemlékvédelem, pedig ennek művelői éppen a polgári értékeket programszerűen és agresszíven romboló korszakban emelték ezt a tevékenységet az akkori idők egyetemes mértékkel mérve is legmagasabb színvonalára. A következőkben a magyar műemlékvédelem második világháború utáni intézményi megszervezésében és szakmai-szellemi arculata alakításában kulcsszereplővé vált Dercsényi Dezső (1910–1987) munkássága egy fontos mozzanatának, a magyar műemléki topográfia munkálatai megindításának bemutatásával szeretnék betekintést nyújtani abba az egykori (emancipációs) küzdelembe, amely egy a kulturális kontinuitást alapvetően megtagadó korszakban a kulturális folyamatosság fenntartásában korszakos sikereket ért el.

Dercsényi Dezső a korszerű magyarországi nagytopográfia koncepciójának kialakítója és munkálatainak megindítója, szervezője és aktív résztvevője, az eddig megjelent, négy és fél megyét, illetve Budapest budai kerületeit magába foglaló tizenkét kötetének¹ sorozatszerkesztője, három kötetének szerkesztője. Máig érvényes, eszmei magját tekintve a műemlékvédelmi gondolat 18. századi gyökereiig visszanyúló alapkoncepciója: a műemléki topográfia, a műemlékek helyrajzi rendben való,

DERCSÉNYI DEZSŐ A SZÉKESFEHÉRVÁRI KŐTÁR
RENDEZÉSEKOR, 1938 KÖRÜL
Forster Központ, fotótár

történeti kontextusba helyezett felleltározása *tudományos alapkutatás* és egyben a *műemléki értékvédelem* alapja. E két mondatba tömörítetten jellemzett vállalkozással a magyarországi műemléktudomány az 1950-es évek elejétől a műfaj nemzetközi élvonalába került. Ez a tudomány-szervezési és tudománytörténeti szempontból korszakos jelentőségű, és a műemlékvédelem magyarországi történetében máig kivételes teljesítmény nálunk csak a személyi és történelmi körülmények különleges együttállása révén jöhetett létre. Ebben az írásban az előzményeket éppen csak felvillantva, e nagy vállalkozás kezdeteivel, megindításának szellemi, politikai és személyi előfeltételeivel kívánok foglalkozni.

A műemléki topográfia alapvetően polgári és jellegzetesen német tudományos kutatási és publikációs műfaj. A felvilágosodás egyetemes emberi értékeket felfedező demokratikus eszméi, a francia forradalom építészeti és művészeti értékek tömegét pusztító morális sokkja, a polgári tudományosság intézményeinek (közgyűjtemények, egyetemi tanszékek) fokozatos kiépülése, és a kezdetben legalábbis szintén egyetemes értékek jegyében formálódó nemzeti eszme ösztönző ereje egyaránt szükséges volt a műemlék fogalom megszilárdulásához és ezzel szerves egységben az e körbe tartozó értékek dokumentálására és felleltározására irányuló igény széles körű megjelenéséhez.

Magyarországon elsősorban Henszlmann Imre ösztönzésére már a reformkorban megjelentek az ilyen irányú kezdeményezések, és az abszolutizmus idején Ipolyi Arnold a Csallóköz topográfiai feldolgozásával a kortárs Európa legmagasabb színvonalán álló művet alkotott.² A nagy lendülettel megindult polgári fejlődés azonban a dualizmus idején sem eresztett olyan mély gyökereket, hogy a műemlékekkel való foglalkozás a szűk szakmai kereteket áttörhette volna. Éppen ezért olyan széles alapú

szellemi infrastruktúra sem alakulhatott ki, amely a tőlünk nyugatra lévő világban már a 19. század utolsó harmadában többek között a műemléki topográfia műfaját is megteremtette. Az egyetlen művészettörténeti tanszék és szintén csak egyetlen akadémiai bizottság az akkori Magyarország Franciaország-méretű területén erre nem volt elegendő, mint ahogy a sok harc árán 1881-ben meghozott műemlékvédelmi törvény alapján létrehozott Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) már szervezeti jellegénél fogva sem bizonyult alkalmasnak az ilyen komplex és tartós feladatot jelentő munka megszervezésére és a szükséges pénzforrások előteremtésére. Miközben a MOB olyan vezetői, mint Forster Gyula (1883-tól bizottsági tag, 1886-tól másodelnök, 1906–1922 között a MOB elnöke) és egy generációval fiatalabb munkatársa, Éber László a külföldi gyakorlat mély ismeretében folyamatos erőfeszítéseket tettek a műemléki inventarizáció programjának életben tartására, korszerű topográfiai munka az ország teljes területe feldolgozásának igényével teljesen csak Ipolyi kezdeményezése után csaknem másfél évszázaddal indult meg Magyarországon – Dercsényi Dezső meghatározó szerepvállalásával.

Dercsényi Dezső Gerevich Tibor tanítványa volt, és az olasz művészetpolitika, műemlékvédelem és restaurálás kitűnő ismerőjeként lett a Gerevich által vezetett Műemlékek Országos Bizottságának munkatársa. Szakmai felkészültsége és elkötelezettsége mellett kiváló szervező-képessége és kifinomult diplomáciai érzéke, a világháború után az addig ismeretlen, a polgári józan ész határait meghaladó³, új típusú kihívásokkal szembekerült világban személyét alkalmassá tette arra, hogy másokkal együttműködve, a megelőző korszakban felhalmozott szakmai értékek érvényesülése számára, a folyamatosan változó feltételek mellett is, sikeresen mozgásteret biztosítson. Ezzel magyarázható, hogy az úgynevezett „népi demokráciá-

ban” Dercsényinek évtizedeken keresztül meghatározó szerepe lehetett a magyar műemlékvédelem korszerű intézményi kereteinek kialakításában és működtetésében.

A műemléki topográfia Dercsényi magyar műemlékvédelemnek szentelt sokoldalú életművének szerves és fontos része. Dercsényi a középkori magyar művészet kiemelkedő kutatója és tudósa volt⁴, de életének fő motívuma mégis a műemlékvédelem. Ez nála egyszerre jelentett magas szintű elméleti és gyakorlati tevékenységet. Ritka tehetsége révén az egymással sokszor ellentétes követelményeket támasztó komplex feladatokat egész életében a magyar műemlékvédelem javára tudta megoldani. Ehhez a tudósi felkészültségen túl nemcsak a vele kapcsolatban kortársai által is sokat és teljes joggal emlegetett kiváló diplomáciai érzékre volt szükség, hanem a legjobb értelemben vett *politikusi alkatra* is. Jól illusztrálja ezt a soproni kötet vitáján elhangzott, rövidre fogott összefoglaló hozzászólásának tendenciája is. Az MTA Művészettörténeti, Építészetelméleti, valamint Építésztörténeti Főbizottságai 1953. október 29-én vitát rendeztek a Dercsényi által szerkesztett első nagytopográfiai kötetről. A vitában tizennégyen szólaltak fel, és azt kilenc kéthasábos oldalon ismertette a *Művészettörténeti Értesítő*.⁵ Az egyébként élvonalbeli szakemberek részéről elhangzott terjedelmes hozzászólások sok mindent szóvá tettek, de – ez sem ritka jelenség nálunk – általában a műfaji sajátosságok és a vitatott mű felületes ismeretéről tanúskodtak. Dercsényi azonban nyilván a munka folytathatóságát tekintette fő céljának, ezért az elhangzottakra szellemesen és nagyon röviden reflektálva rutinosan a politikai pozitívumot emelte ki: „Tanultunk tehát a vitából (...) és olyan jól, hogy a legközelebbi alkalommal a most alkalmazott és kifogásolt módszereket fogják tőlünk számon kérni. (...) Ennek ellenére az a véleményem, hogy a vita megmutatta – s ez a legnagyobb erénye –, hogy a topográfiák iránt mi-

DERCSÉNYI DEZSŐ PIERO GAZZOLÁVAL,
AZ ICOMOS ALAPÍTÓ ELNÖKÉVEL VISEGRÁDON,
AZ 1960-AS ÉVEK MÁSODIK FELEBEN

Magántulajdon

lyen nagy az érdeklődés. Én nem láttam még művészet-történeti vitát, ahol 250 ember összejöött volna.”⁶

A műemléki topográfia másfél százados bűvópatak-ként funkcionáló programját Dercsényi egy olyan korban vitte teljes sikerre, amely a műemlékvédelem természetes szellemi előfeltételeivel mint „polgári csökevénnel” programszerűen helyezkedett szembe.

A második világháború vége és 1948, az úgynevezett fordulat éve közötti időszakban kiteljesített szovjet politikai rendszer a birodalom és a helyi hatalom valós és utópisztikus kategóriákban megfogalmazott érdekei alapján az életviszonyok szinte minden területét átalakította és radikálisan átértelmezte. A mindent maga alá gyűrő és egyedül legitimnek elismert hivatalos álláspont a mult-hoz, jelenhez és jövőhöz való viszonyt minden dimenziójában az öndefiníciója szerint a kommunista társadalom felé vezető szocializmus kiépítése agitációs propaganda érdekeinek rendelte alá, és természetesen ennek szolgálatát várta el, sematikus szovjet példák követését szorgalmazva, az érintett tudományterületektől is. Ezt látva beszélt Szekfű Gyula magánérinkezésben „új török hódoltságról”, a nyilvánosság előtt, a *Forradalom után* című 1947-ben megjelent lehangoló munkájában pedig „keleti demokráciáról”.⁷ Az ideológiai normák szorítása persze a művészettörténetet sem kerülte el, aminek legveszélyesebb fordulata akkor következett be, amikor 1952 táján a tudományszakot és annak intézményi háttérét már a műkritika napi követelményeinek próbálták alárendelni. Ennek intézményi megnyilvánulása az 1949-ben a MOB helyében létrehozott Műemlékek és Múzeumok Országos Központjának (MMOK) fokozatos ellehetetlenítése, majd 1953-ban jogutód nélküli megszüntetése volt. A lényeg: a múzeumi feladatok a jelzett ideológiai törekvések jegyében a közoktatásügyi tárcától a Révai József vezette agitprop jellegű Népművelési Minisztériumhoz kerültek

át, a műemlékvédelem pedig az Országos Műemléki Felügyelőség 1957-ben történt megalapításáig hatáskörrel alig bíró provizóriumok között vergődött. Mindez természetesen a szakszemélyzet szétszóródásával is együtt járt.⁸

A fent röviden jellemzett viszonyok alapján nehezen elképzelhető, hogy a magyar állam ugyanebben az időszakban áldozta a legtöbb energiát és pénzt, mégpedig kimagasló eredménnyel a műemléki topográfiára. Márpedig – a szűkebb szakma tudja ezt – pontosan ez történt. Sőt, az első kötet megjelenése után annak szerzője, Csatai Endre és szerkesztője, Dercsényi Dezső megkapta a rendszer legmagasabb elismerését jelentő Kossuth-díjat is. A nagy terv aligha valósult volna meg a klebelsbergi, majd pedig a hómani tudománypolitika Hekler Antal és Gerevich Tibor által képviselt kiterjedt és magas szakmai színvonalú művészettörténeti iskolájának felkészültsége és addigi eredményei, valamint a Gerevich vezette MOB, ezen belül különösen is Genthon István jó másfél évtizedes topográfiai előmunkálatai nélkül. Mindazonáltal ezeket a korszakos eredményeket Rákosi Mátyás politikai rendszere – több más „népi demokráciához” hasonlóan – nyomtalanul maga alá gyűrhetette volna. A különleges esély – mint látni fogjuk – a szakterületünket érintő és a kommunista rendszer megszilárdulása idején kialakult hatalmi sakktabla néhány, nem mindennapi szereplőjének rendkívüli kvalitásaiból, közös értékrendjükből következő egymásra találásából és mintaszerű együttműködéséből adódott. Ez is csak úgy lehetett eredményes, hogy a megcélzott tudományos programokat ideig-óráig sikerült távol tartani az osztályharcos ideológiai küzdelem legtöbb véráldozatot követelő csatatereitől. A műemlékvédelemről és ennek részeként a műemléki topográfiáról abban az időben több-kevesebb befolyással rendelkező irányító pozícióban lévő tisztviselői körben kellően árnyalt korszerű vízióval, nem utolsósorban

italiai tanulmányaik alapján, talán csak Dercsényi Dezső és mellette az építész Gerő László rendelkezett.⁹ Itt azonban meg kell jegyezzük – és erre később még utalunk, mert sokat segített –, az akkori magyar építésztszadalom szélesebb körétől sem volt idegen a műemléki értékek tisztelete.

A „ki kit győz le?” politikai maximájának világában azonban az volt a fő kérdés, hogy ki az adott tudományterület legfőbb őrtállója. Tudjuk, hogy ez abban az időben Fülep Lajos volt, aki a 20. század fordulójának szellemi forrongásában az akkori baloldal érdeklődését is kiváltó szerepe, a Tanácsköztársaságban vállalt közreműködése és belső emigrációja a Horthy-korszakban *mutatis mutandis* Kodály Zoltán akkori szerepéhez hasonlóan, alkalmassá tette arra, hogy ezen a poszton a rendszer legitimációs igényeit kielégítse és az érinthetatlenség kivételes privilégiumát is mindvégig biztosítsa. Fülep Lajos szellemi és emberi formátumának köszönhető, hogy ezt a szakmánk történetében példátlan hatalmat a tudományos értékkeremtés javára használta föl.

Témánk szempontjából e tekintetben a legfontosabb esemény Fülep Lajosnak, akkor már az egész szakmának hosszú távú programot adó, 1950. október 9-én elhangzott akadémiai székfoglaló beszéde volt. Fülep ekkor már az MTA Művészettörténeti Állandó Bizottságának elnöke volt. Ez a bizottság a szovjet mintára átszervezett „tudománypolitikában” a szakma legfőbb felügyelő szerve és stratégiai irányítója volt, ide értve a tudományos publikációk tervezését és részben kiadását is. Fülep székfoglalójának a fennebb már szóba hozott agitprop törekvésekkel szemben védelmet nyújtó alapvető tézise abban állt, hogy – Marosi Ernő tömör megfogalmazását kölcsönvéve – „Az esztétikai-ideológiai kérdések hangsúlyozásával szemben a történeti kutatások (s hangsúlyozottan a tényanyag teljes feltárására alapozott ítéletalkotás) szük-

ségességének hangoztatása indoklást, létalapot jelentett a művészettörténeti módszer számára is.”¹⁰ Gondolatmenetének másik központi eleme, hogy addig a magyar művészettörténetről nem beszélhetünk, és a korábbi kutatási eredmények kritikus elemzése alapján megállapítja, hogy mindaddig nem is volt, amíg annak anyagát teljes részletességgel fel nem tárjuk. Ennek jegyében jelöli meg a topográfiák és monográfiák elkészítését a szakma előtt álló legfontosabb feladatokként. A topográfia szerepét – egyébként az 1950-ben előadott akadémiai székfoglaló előadásában – a következő okfejtéssel határozza meg: „A magyar művészet anyaga kutatás közben alakul ki. (...) Alapvető előmunkálatok híján ma senki sem ülhet neki a magyar művészettörténelem megírásának. (...) A művészettörténésznek kooperálnia kell az általános történésszel, s nagyon rá van utalva a magyar történelem már megindult revíziójára, sok hasznát is fogja venni, de neki kell a maga tárgyára nézve mindent interpretálnia, a művészet történeti kondicionáltságát kielemeznie. (...) A mondottakból következik, hogy a gyakorlati megvalósítás kezdete az egész ország területének tervszerű fölosztása történetileg és népileg kialakult vidékekre, ahol megokolt, kisebb egységekre is, szintúgy városokra is, rendszeres földolgozása topográfiákban és monográfiákban.” Ez pedig teljesen más típusú topográfiát jelent, mint „amilyennel – az 1948-ban megjelent esztergomival – a magyar műemlékek topográfiájának sorozata megindult. (...) Az esztergomi topográfia első kötete olyan, mint egy sokfelől gyűjtött könyvtár leíró katalógusa, szükséges is, hasznos is, de a magyar művészet történetének ugyanúgy nem előkészítője, mint az irodaloménak a könyvtár jegyzéke. A helyi és megyei műemlékekről tervezett második kötetnek már az itt vázolt elvek szerint kellene készülnie, szintúgy a többinek is – így kezdődne el végre a magyar művészet történelme.”¹¹

Az idézett beszéd topográfiával kapcsolatos megállapításainak előzményeire nézve igen fontos információt tartalmaz Zádor Annának, aki a bizottságnak tagja volt, a rá jellemző spontaneitással és színességgel előadott visszaemlékezése. „Mindenesetre a jellemző a Művészet-történeti Bizottságra az volt, amit se Vayer, se Németh Lajos, se Galavics nem tudnak elérni, hogy ez egy abszolút élénk operatív együttes volt, óriási vitákkal, tényleg elintéztek bizonyos dolgokat, a szakmának a lelke voltak, ezt kell, hogy mondjam. Ez nem Fülep Lajoson állt, hanem az egész hangulaton, Genthon nagyon nagy segítség volt, valószínűleg én is segítség voltam, Dercsényi óriási segítség volt ebben, totális együttműködés volt, és ezt az együttműködést az az egy-két visszahúzó elem [sem tudta elrontani], amilyen mindig akad minden bizottságban. (...) a bizottság törődött a könyvkiadással és pártolt bizonyos könyveket, hát soha nem jelent volna meg Garas két kötete, ha a bizottság és Fülep főleg nem adott volna olyan véleményeket, hogy ezek milyen fontosak, milyen sürgősek. Radocsaynak a két kötete szintén nagyon fontos volt, és elindította a topográfiát, ezt se felejtjük el. A topográfia sem tudott volna elindulni, mert ez költséges, drága, nem kifizetődő valami, és Fülep teljesen elfogadta Dercsényinek azt a véleményét, hogy erre maximális szükség van éppen azért, mert a magyar népben nincsen meg az a borzasztó nagy ragaszkodás és féltés a saját kulturális javaival szemben, éppen azért kell ebből egyfajta plusz értéket csinálni és ezt létre kell hozni. Na most, ennek az érdekében Fülep mindig megtette azt, amit Dercsényi óriási diplomáciai és gyakorlati érzékkel sugallt, és mindig keresztül tudta vinni, amit akart. Általában az egész társaságból talán senki nem volt, aki annyira értett Fülephez, mint Dercsényi, pedig teljesen eltérő alkatok. Nagyon értett hozzá. Amit Dercsényi javasolt, és ezt meg is mondta nekem Dedi mindig, arra soha nem

mondta Fülep prof., hogy nem. Úgy tudott neki beadni mindent, hogy elfogadja. Ez egy nagyon nagy képesség.” Az emlékező itt a bizottsági munka rendkívüli eredményességének a való életben ritkán tapasztalható és sok mindent megmagyarázó morális alapjaira is kitér, mondván: „De hát az egész dologra az volt jellemző ezekben az években, amely összetartásnak az is egyik kulcsa volt, hogy Fülep saját magának soha nem akart semmit. Ez természetes. Ő annál sokkal öntudatosabb, sokkal öregebb és sokkal beérkezettebb volt, hogy saját magának hiúságból bármit akarjon, se elismerést, se semmit.”¹²

Fülep és Dercsényi „teljesen eltérő alkatok” – mondja Zádor Anna; bizonyára így volt, de az alapvetően közös értékvállalás jegyében épp ez alapozhatta meg a közös ügyek számára oly gyümölcsöző zavartalan együttműködésüket, és így válhatott Dercsényi a híres beszéd topográfiai munkálatokat szorgalmazó, a fennebb idézett részének iniciátorává. Ezzel a Gerevich által már 1934-ben megindított és addigra komoly részeredményeket hozó topográfiai programot sikerült átmentenie minden idők legnagyobb politikai rendszerváltozása kataklizmatikus körülményein. A Fülep-beszéd ugyanis nem csupán verbális védernyőt biztosított mindehhez, hanem mint a művészettörténet hozzájárulása a népgazdasági tervhez, maga mögött tudhatta a költségvetési háttérrel is. A program átmentése azonban – mint láttuk, a beszédben ez is tükröződik – a háború előtti koncepció lényegi módosítását, tartalmi meghaladását is jelentette.

A topográfiai koncepció részleteit Dercsényi nem sokkal később, a művészettörténészek 1950. november 23–26. között lezajlott siófoki kongresszusán fejtette ki.¹³ A napirend élén két fő pont szerepelt: a megelőző százötven év magyar művészetének ideológiai felhangoktól sem mentes kutatása és a műemlékvédelem kérdései. Ez utóbbi keretében hangzott el Dercsényi előadása a magyar

műemléki topográfiáról, amelyet vita követett. Dercsényi előadásában a topográfiát, Fülep Lajos előadásával összhangban, mint a *művészettörténet alapvető forrásanyagát* kezeli. A vázolt elképzelés Gerevich inkább interpretatív topográfiai elképzelésétől lényegi vonatkozásokban eltérve, alapjában véve a Max Dvořák, Hans Tietze, Dagobert Frey és Karl Ginhart kiváló osztrák művészettörténészek által megformált és addigra harminc kötetet számláló osztrák nagytopográfia felépítéséhez áll közel, mindenekelőtt azok forrásközlési módját, rajzi és fényképes dokumentációját állítva példaképül. A munkát levéltári és bibliográfiai előkészítéssel, valamint fényképezéssel és műszaki felmérésekkel egybekapcsolt terepbejárással tartotta megvalósíthatónak. Az országot megyei bontásban javasolta feldolgozni, megyénként egy-egy kötetet tervbe véve. Ez javaslata szerint összesen húsz kötetet jelentene, ami becslése szerint húsz évet venne igénybe. A felső időhatárt illetően a vita résztvevői elfogadták, hogy az nagyjából a 19. század közepén húzódjon, de a huszadik század elejéig terjedő időszakból is a művészi vagy történeti szempontból kiemelkedő jelentőségűnek tekintett épületeket szerepeltessék a topográfiában. Kíváncsúnak tartották azt, hogy az adott megyében leírt emlékek létrejötte, a bennük bekövetkezett változásoknak és jelenlegi állapotuknak a megértéséhez szükséges tágabb régészeti, történeti és művészettörténeti összefüggések bemutatására a kötetek elején tömör, célratörő bevezető tanulmányok készüljenek. Dercsényi a tudományos követelmények mellett – a Fülep által vázolt szaktudományi koncepciót (a MMOK vezető munkatársaként is) a műemléki topográfiák szerves funkciójával kiegészítve – leszögezte az értékvédelmi célt is, kijelentvén, hogy a „topográfiában lehozott anyag törvényhozásilag kötelező védelemre.”¹⁴

A program megvalósításának módját illetően „a szocialista tervezés fegyverének” bevetését tartja szük-

ségesnek, mégpedig a Magyar Tudományos Akadémia közreműködésével, mert utóbbinak „nemcsak megvan a lehetősége, hanem kötelessége is, hogy a MMOK-on keresztül az egész művészettörténész területet megszervezve [azt] a tervfeladatra állítsa be. [Kicsit később, már a gyakorlati megvalósítást lehetővé tevő döntésekről is tájékoztatva így folytatja:] A 150 év művészetének¹⁵ feldolgozása mellett, ami az elsőrendű tervfeladat, a műemléki topográfia elkészítése a másik nagy tervfeladatunk, mely a régi magyar művészettel foglalkozó kartársaink legjobbainak munkaerejét nagy részben igénybe fogja venni. (...) Ugyancsak az Akadémia, illetve a Központ képes a jelentkező költségvetési szükségleteket biztosítani. Így a MMOK költségvetésében 1951-re biztosítottuk a helyszíni kiszállások költségét, valamint a szükséges műemléki, műszaki és fényképezési költségeket is. A kiadás költségeiről az Akadémia 1951. évi kiadói tervében történt gondoskodás.”¹⁶

Befejezésül még két olyan kezdeményezést kell érintenünk, amelyek a fennebb már elmondott körülményekkel együttesen hatva 1950-ben sikerre vitték a magyar műemléki topográfia ügyét. Az egyik a „műemléki és városképi vizsgálatok”, ma úgy mondanánk: projektje, a másik pedig a Genthon István által ebben az időben már a megelőző másfél évtized heroikus gyűjtőmunkáján alapuló és a negyvenes évek második felében már befejezett kéziratként sorsára váró, az ország teljes területére kiterjedő „kistopográfiája”¹⁷.

Az Építésügyi Minisztérium kitűnő városrendezési szakembereinek igen szerencsés indítványa alapján a miniszter 1950-ben a városrendezési tervek elkészítésének részeként elrendelte 125 település ún. műemléki és városképi vizsgálatát. (Ebből ténylegesen 74 település anyaga el is készült.) „A vizsgálatot rendszerint egy építész és egy művészettörténész végezte, és a várostörténet

felvázolása után a település műemlékeinek jegyzékét, majd egyenként leírásukat, továbbá városképi együtteseinek körülhatárolását, a főbb látványokat szövegben, fényképpel és várostérképen is dokumentálták”.¹⁸ A munkálatokat a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja végezte, és költségeit a miniszter utasítása alapján az érintett városok és települések városrendezési előirányzatainak terhére számolták el. Az ideológiai indoklást, a műemléki topográfiára is érvényes módon, az építésügyi miniszterhez címzett levelében Ortutay Gyula, a MMOK elnöke a kor retorikai paradigmájában a következőképpen foglalta össze. „Végül fel kell hívnom Miniszter Úr figyelmét arra, hogy a városképi és műemléki vizsgálatok teljessé tétele nagymértékben segíti elő építészetünk haladó hagyományainak feltárását s így közvetlenül is anyagot szolgáltat az új szocialista építészeti stílus kialakításához. A műemléki anyag hiánytalan feltárásával népünk alkotókészségének eddig ismeretlen, vagy kevéssé ismert emlékei kerülnek napfényre, különösen sok klasszicista emlék, mely elsősorban alkalmas arra, hogy építészetünk stílusalkotó törekvéseinek kiinduló alapul szolgáljanak.”¹⁹

Genthon kistopográfiája kapcsán érdemes kitérni a tárgyunk szempontjából akkoriban felmerült, az ügyre nézve korántsem veszélytelen ideológiai nehézségekre is. Ennek illusztrálására álljon itt Zádor Annának Fülep Lajosról szóló emlékezéséből egy rövid részlet. „[Fülep] ezt a kistopográfiát abszolút fontos és szükséges műnek könyvelte el, s nagyon haragudott, hogy nem akarják megjelentetni. Volt a szobájában akkor egy értekezet (...) , ahol az Akadémia részéről Lukács [Györgyről van szó] volt jelen, roppantul kirohantak az ilyen ideológiai állásfoglalást nem tükröző pusztán anyaggyűjtés ellen. Kirohantak az ellen is – úgy emlékszem ezekre a szavakra –, hogy a mű erősen klerikális, mivel minden

második sorában szerepel az, hogy 'szent'. Mire Balogh Jolán – aki nagyon ritkán szólalt meg – azt mondta: de hiszen ez az ő családnevük! S akkor Lukács egy kicsit meghökkent, s azt mondta: valami igaza van.”²⁰ Hogy a mű mégiscsak napvilágot láthatott, abban a kortársak egybehangzó véleménye szerint Fülep Lajos hathatós közbenjárása volt a döntő. Dercsényi Dezső erre így emlékezett: „(...) véleményem szerint a magyar műemlék-védelem egyik döntő csatáját akkor nyerte meg, amikor 1951-ben Genthon István úgynevezett kistopográfiaja megjelent, és az nem ment azonnal zúzdába. Fogarasi Béla döntő állásfoglalásába alighanem harcostársának véleménye is lényegesen belejátszott.”²¹ A totalitárius rezsim a maga szükséglete szerint, az ideológiai töltetű, a napi pártpropagandában közvetlenül felhasználható műveket akarta a tudományos társadalomból kipréselni, de azért bizonyos kompromisszumokra is hajlandónak mutatkozott. Közvetlenül Zádor Anna és Dercsényi emlékeihez kapcsolódik, és érzékletesen világítja meg ezt az alkufolyamatot Fülep Lajos Zádor Annához, a fent idézett események után néhány hónappal (1951. szeptember 23-án) írt és azokhoz szorosan kapcsolódó levelének egy részlete. A levélrészletben leírt beszélgetésben Fülep partnere Fogarasi Béla filozófus, aki a már említett 20. század eleji szellemi mozgalmaknak Füleppel és Lukáccsal együtt az egyik kevésbé fontos szereplője, 1945-től emigrációjából hazatérve a magyar kommunista párt egyik ideológusa és az Akadémia társadalomtudományi osztályának nagy hatalmú vezetője. „Mindjárt megmondom, mért nem feleltem lapjára azonnal [írja Fülep Zádor Annának] (...) Hétfőn (...) találkoztam Fogar.[asi]-val s megbeszéltük, hamarosan eljön – erről akartam referálni, erre vártam. Ma d. e. itt volt, kb. 2 ½ óra hosszat, nagyon kellemesen és egymást meghallgatva és megértve beszélgettünk – kiderült,

hogy már ő is régen óhajtotta a találkozást, hogy megkérdezzen néhány dologról. A beszélgetés nagy része a műv.[észet]tört[énet] és művelői körül folyt – nyilvánvaló volt, hogy nem csak a maga nevében beszélt. Hát persze igen elégedetlenek, no de az irodalomtört.[énészek]-kel és nyelvészekkel is. (...) a veleje: méltányolják a bogarászás és adatközlés értékét, de most más is kell – synthesis!, hogy a laikus is lásson valami hasznát abból a sok pénzből, amit ránk költenek. Lehet minden publicatio, s amit akarunk, csak általánosabb érdekű legyen. Megnyugtattam és láthatólag örült neki, hogy készülnek ilyenek.”²²

A történet tehát kerek, a munka megindulhatott, és valóban nagy erővel meg is indult. Az eredmény a tanulmányunk elején idézett (1. jegyzet) tizenkét kötet, ami a mai Magyarország 19 megyéjéből négy és felet, valamint a főváros budai kerületeit dolgozta fel egy, az 1930-as években pályáját megkezdő művészettörténész generáció áldozatos munkájával. A vállalkozás utolsó, a Szabolcs-Szatmár megyét feldolgozó második kötete 1987-ben jelent meg. A sorozatban rögzített tudományos ismeretek „átlagéletkora” jóval meghaladja a fél évszázadot. A topográfiai anyaggyűjtő munka az elmúlt lassan négy évtizedben sem állt le teljesen, de programszerű finanszírozás hiányában tervezhetőségről és ezen alapuló szisztematikusságról már nem beszélhetünk, mint ahogy az irattartókba rejtett sok-sok folyómétert kitevő kutatási eredményeknek a műfaj szabályai szerinti közzétételéről sem. Az emlékezés tehát kultúránk ezen területén is újabb korszakos feladatot jelöl ki.

ENTZ GÉZA ANTAL

Jegyzetek

¹ A szóban forgó sorozat első kötetének a Gerevich Tibor által szerkesztett, 1948-ban megjelent esztergomi topográfiát tekintették, ez azonban valójában nem műemléki topográfia, hanem az Esztergomi Keresztény Múzeum Genthon István által megírt alapos katalógusa. A Dercsényi által szerkesztett sorozat kötetei időrendben: II. Győr-Sopron megye (1953. 2. kiad. 1956.); III. Nógrád megye (1954.); IV. Budapest 1. rész (1955.); V. Pest megye (1958.); VI. Budapest 2. rész (1962.); VII–IX. Heves megye (1969., 1972., 1978.); X–XI. Szabolcs-Szatmár megye (1986., 1987.)

² *Beschreibung der Baudenkmale der Insel Schütt (Csallóköz) in Ungarn.* Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale Wien. Bd. III. (1858) 101–106., 130–133., 180–184., 239–247., 268–272. Magyarul: *Csallóköz műemlékei.* *Archeológiai közlemények* I. (1859) 1–173.

³ Granasztói György kifejezése. *Így láttam... Megjegyzések Granasztói Pál naplójegyzetéhez.* *Magyar Szemle Új Folyam* XVII. 9–10. (2008. október) 68.

⁴ Dercsényi Dezső magyar román korral kapcsolatos munkásságának értékeléséhez vö.: Marosi Ernő: Dercsényi Dezső. *„Emberek és nem frakkok” A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai.* *Enigma* XIV. évfolyam, 2007. 49. szám. 517–530. Szakács Béla Zsolt: *Dercsényi Dezső és a román kori művészet kutatása.* *Műemlékvédelem.* LVI. (2012) 1–2. 78–92.

⁵ *Sopron és környéke műemlékei* című könyv vitája. *Művészettörténeti Értesítő* 1954/1. 186–194.

⁶ *Sopron és környéke műemlékei* című könyv vitája, i. m., 192.

⁷ Az új rendszer kulturális örökséghez való viszonyát a múzeumügyre összpontosítva vázolja Sinkó Katalin: *Nemzeti képtár. „Emlékezet és történelem között”.* *Annales des la Galerie Nationale Hongroise, A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve,* Budapest, 2009. 54–55.

⁸ Sinkó i. m. 27–64. Különösen 55–60. és 62–63.

⁹ Gerevich 1952-ben meghalt, de érdemi befolyása már évekkel korábban megszűnt. Az Országos Levéltár főigazgatójaként működő, kivételesen széles látókörű művészettörténészt, Kapossy Jánost, aki már a húszas években megalkotta a magyar műemléki nagytópográfia később feledésbe merült koncepcióját, úgyszintén kiszorították a szakmai közéletből. (Kapossy szerepére a műemléki topográfiában Bardoly István hívta fel a figyelmemet, amit e helyen is köszönök.)

¹⁰ Marosi Ernő. (szerk.): *A magyar művészettörténet-írás programjai.* Corvina (1999.) 357.

¹¹ I. m. 294–300. Eredeti megjelenés: *A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei* 3. muzeológiai sorozat II. kötet, 1. sz. *Művészettörténet* 1951, 3–24.

¹² Az idézett visszaemlékezés: „*Diákjaim följelentettek engem*” Zádor Anna beszélgetése Tímár Árpáddal és Bardoly Istvánnal 1992. november 9-én. Zádor Anna IV. *Enigma* XVI. (2009/58.) 82–83. Dercsényi, miként egyébként a Fülep-levelezés köteteiből világosan látszik, Fülep is, rendszeresen megosztotta Zádor Annával a szakma ügyeit érintő aktuális információkat. Ez Dercsényi esetében – erre, minthogy ebbe a diskurzusba apám is gyakran bekapcsolódott, magam is jól emlékszem – szinte mindennapos hosszú esti telefonbeszélgetéseket is jelentett évtizedeken keresztül. Azt, hogy Fülep Lajos milyen mértékben támaszkodott koncepcionális, de különösen szakmapolitikai kérdésekben Dercsényi kezdeményezéseire, jól illusztrálja a „kétkötetes” magyar művészettörténet negyedik kiadásához írt Fülep-előszó esete. Dercsényi, mint a mű szerkesztője a mű nyomdába adása előtt levélben érdeklődött Fülep Lajosnál, hogy kíván-e előszót írni az újabb kiadáshoz, de egyszersmind részletesen kifejti egy ilyen előszó általa kívánatosnak tartott tartalmát. Ha összevetjük a megjelent előszót Dercsényi levelével, utóbbinak minden elemét, nem egy helyen szó szerinti átvételként viszontlátjuk benne. Vö.: *Fülep Lajos levelezése* VII. 1961–1970. (Szerk., a jegyzeteket és a mutatókat összeáll. F. Csanak Dóra) 420–421. 3021. sz. levél. Fülep Lajos: A negyedik kiadás elé. In: Dercsényi Dezső, Zádor Anna (szerkesztők): *A magyarországi művészet története*. Szövegkötet. Corvina, Budapest, 1970. 9.

¹³ KÖH Irattár 'MMOK „1950” feliratú dosszié. A dossziében található a kongresszus – nyilván gyorsírással rögzítés alapján készült – gépírással jegyzőkönyvének egy másolati példánya, amely 4. oldalon a megnyitó előadás (Pogány Ödön Gábor) és vitájának anyagát 7 számozott oldallal, Dercsényi előadását, és két számozatlan oldalon Dercsényi előadásához való hozzászólásokat tartalmazza.

¹⁴ Uo. Dercsényinek az előadás vitájában adott válasza (oldal-szám nélkül).

¹⁵ A felvilágosodás korával kezdődő idősokról van szó.

¹⁶ Dercsényi Dezső előadása (l. a 14. jegyzetben) 2. old.

¹⁷ Genthon István. *Magyarország műemlékei*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1951

¹⁸ Dercsényi Dezső. *Mai magyar műemlékvédelem*. Budapest, 1980. 27.

¹⁹ A levél dátuma: 1951. május 28. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (Budapest) Tudományos Irattár. MMOK iratok. 1950-es doboz, p. 382.

²⁰ Zádor Anna. Emlékeim Fülep Lajosról. In: Tímár Árpád (szerk.): *Fülep Lajos Emlékkönyv*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985. 329.

²¹ Dercsényi Dezső: A tudományszervező. In: *Fülep Lajos emlékkönyv*. i. m. (59. jegyz.) 232-233.

²² *Fülep Lajos levelezése*. VI. 1951–1960. Szerk., a jegyzeteket és a mutatókat összeáll. F. Csanak Dóra. Budapest, 2004. 2097. sz. levél 45.